

sonuçları vardır ve akıl bu özellik ve sonuçlara dayanarak bir işin iyi veya kötü (güzel veya çirkin) olmasına hükmedebilir. Bu durumda selim akılların kötü gördüğü fiil din tarafından kötü, iyi gördüğü fiil din tarafından iyi kabul edilmiştir. Bu noktada Mu'tezile ile aynı kanaati paylaşan bu görüş sahipleri, mükelleflere ait fiillerle ilgili ilâhî hükümlerin bu fiillerdeki aklın kavradığı iyilik ve çirkinliğe bağlanmasını ise şart koşmazlar. Zira akıl ne kadar kâmil olursa olsun hata edebilir, ayrıca bazı fiiller akıl ile idrak edilemez. Bundan dolayı ilâhî hükümlerle aklın iyilik veya çirkinliğini kavradığı fiil arasında zorunlu bir ilişki yoktur. Şu halde onlara göre akıl hukukî hükümlere kaynak teşkil etmede yeterli olmayıp peygamberlerin ve ilâhî kitapların bulunması halinde hukukî hükümlerin kaynağı bu kitaplar ve peygamberler olacaktır.

Bu kelâmî tartışmaların pratik sonucu, peygamberlerin daveti ve Allah'ın şeriatı kendilerine ulaşımayan insanların dinî ve hukukî sorumlulukları konusunda ortaya çıkmaktadır. Mu'tezile'ye göre bu insanlar her türlü fiillerinden dolayı sorumlu, Eş'arî ve Mâtürîdîler'e göre ise sorumlu değildir. Ancak Mâtürîdîler, bunların yalnızca Allah'ı tanıma ve bulma sorumluluğu taşıdıklarını belirtmişlerdir (bk. FETRET; HÜSÜN).

Şâri kavramı mecazen Hz. Peygamber için de kullanılmıştır. "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve Resulü'nün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, İslâm'ın hâkimiyetini kabul ederek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın" (et-Tevbe 9/29); "İşte o peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder, onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar" (el-A'râf 7/157) meâlindeki âyetlerden de anlaşılacağı gibi Resul-i Ekrem'in haram kıldığı dinde haram, helâl kıldığı da helâldir. Ancak bu durum dinde müstakil iki şâri bulunması anlamına gelmeyip, "O arzusuna göre konuşmaz, bildirdikleri vahyedilenden başkası değildir" (en-Necm 53/3-4) âyeti yanında bizzat Hz. Peygamber'in, "Ben ancak Allah'ın kitabında helâl kıldığı şeyi helâl kılarım ve yine ancak Allah'ın kitabında haram kıldığı şeyleri haram kılarım" (Muttaki el-Hindî, I, 195-196) şeklinde ifade ettiği gibi Kur'an'a ve dolayısıyla tek ve gerçek şâri olan Allah'ın iradesine tâbi ve onun kontrolünde bir teşrî faaliyetidir. Resul-i Ekrem'in vahiyden gerçek

anlamda bağımsız olarak hüküm koyma yetkisi bulunmamaktadır (bk. SÜNNET).

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "İ'tisâm", 21, "Ahkâm", 15, 16, 21, 29, 39, 40; Müslim, "Akâziye", 15, Ebû Dâvûd, "Akâziye", 2, 8 ; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, VI, 62-64; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 366; II, 869-870, 886-887; Gazzâlî, *el-Mustaşfa*, I, 55-57; Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, I/1, s. 223-225; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 76-89; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 230; Sadruş-şerîa, *et-Tavzîh*, I, 90; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, Beyrut 1984, I, 154; Teftâzânî, *et-Telvîh*, I, 172 vd.; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, II, 89; Muttaki el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, I, 195-196; Süleyman Muhammed İzmîrî, *Hâşiye 'ale'l-Mir'ât*, İstanbul 1309, I, 276 vd.; Bihârî, *Müsellemü's-sûbât*, Kahire 1320/1902, I, 25 vd.; Şevkânî, *İrşâd-ü'l-fühûl*, s. 7-9; M. Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh*, İstanbul 1338, s. 211-237; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* (trc. Baha Arıkan), Ankara 1956, II, 299 vd.; Muhammed el-Hudârî, *Usûl-ü'l-fıkıh*, Kahire 1969, s. 20-21; Orhan Münir Çağıl, *Hukuka ve Hukuk İlmine Giriş*, İstanbul 1971, s. 94-95; İ. Kâfi Dönmez, *İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve XIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Aynılıkları* (doktora tezi, 1981), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, s. 9-15; Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fi usûl-i fıkıh*, Bağdad 1985, s. 69-73; Halil Cin - Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 1989, I, 99, 102, 119; Ali Şafak, *Hukuk Başlangıcı Ders Kitabı*, Ankara 1992, s. 16-18; Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis* (doktora tezi, 1993), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 197-199; M. Ebû Zehre, *Usûl-ü'l-fıkıh*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî), s. 54; Ali Bardakoğlu, "Hüsn ve Kubh Konusunda Aklın Rolü ve İmam Maturidî", *Eûlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, Kayseri 1987, s. 59-75.

AHMET AKGÜNDÜZ

HAKİM

(الحاكم)

Hadis ilminde
üstün seviyeye ulaşmış kimse.

Hadis ilmiyle meşgul olanlar bu ilimde ulaştıkları seviyeye göre "tâlib, müsnid, muhaddis, hâfız, hüccet, hâkim" gibi unvanlarla anılmışlardır. "Hüküm veren" anlamına gelen ve daha çok kadılarına verilen bir unvan olan hâkim unvanını (Hasan Paşa, s. 254) müteahhir bazı usulcüler, derin hadis bilgisiyyle âlimler arasında ileri seviyeye ulaşan muhaddisler hakkında kullanmışlardır. Abdülfettâh Ebû Gudde ise bunu hatalı bulmaktadır (*Cevâbü'l-Hâfız Ebî Muhammed*, s. 126, 129, 132-133). Zira ona göre bu unvan kadılık görevinde bulunanlar hakkında kullanılmakta olup Hâkim en-Nisâbü'rî'ye de kadılık yapması (İbn Hallikân, IV, 281) sebebiyle verilmiştir.

Hadis ilminde hâkim seviyesine ulaşabilmek için rivayet edilen bütün hadisleri metin, sened, râvilerin durumu ve diğer yönleriyle bilmek gerekir. Buna göre hâkim terimi hüccet de dahil olmak üzere muhaddisler hakkında kullanılan unvanların en üstünü sayılmaktadır (Tehânevî, s. 30).

Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim b. Haccâc, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Nesâî, Ebû İsâ et-Tirmizî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve Hâkim en-Nisâbü'rî hâkim seviyesine ulaşmış muhaddislerden kabul edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "hkm" md.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 281; Ali el-Kârî, *Şerhu Nuḥbeti'l-fiker*, İstanbul 1327, s. 3; a.mlf., *Cem'u'l-vesâ'il fi şerhi's-şemâ'il*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 6; Bâcûrî, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye 'ale's-Şemâ'il* (Muhammediyye, Kahire 1318, s. 4; Tecrid Tercemesi, I, 8; Tehânevî, *Kavâ'id fi'ulûmi'l-hadîs* (nşr. Ebû Gudde), Beyrut 1392/1972, s. 30; Abdullâh b. Hüseyin Hâtr el-Adevî, *Hâşiye'tü'lakṭi'd-dürer*, Kahire, ts., s. 5; Hasan Paşa, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye fi't-târîhi ve'l-vesâ'ik ve'l-âşâr*, Kahire 1409/1989, s. 254; Ebû Gudde, *Cevâbü'l-Hâfız Ebî Muhammed 'Abdül-'azîm el-Münzirî el-Mısrî*, Halep 1411, s. 126, 129, 132-133; Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 117.

MÜCTEBA UĞUR

HAKİM ATA

(ö. 582/1186)

Ahmed Yesevî'nin halifelerinden
Türkistanlı mutasavvıf şair.

Hârizm'de doğdu. Asıl adı Süleyman'dır. Daha sonra yerleştiği yer dolayısıyla Bâkrgânî nisbesini aldı. Hayatı hakkındaki bilgiler, yazarı bilinmeyen *Hakim Atâ Kitâbı* (Kazan 1846) adlı menâkıbnâmeye dayanmaktadır. Bu esere göre derse giderken arkadaşları gibi Kur'an-ı Kerim'i boynuna asmayıp başının üstünde taşıması Ahmed Yesevî'nin dikkatini çekmiş, ailesi ve hocasının iznini alarak onunla ilgilenmeye başlamıştır. Ahmed Yesevî bir gün müridlerini tekkeye odun getirmek için ormana gönderir, hava yağmurlu olduğundan müridlerin getirdiği odunlar yanmaz, sadece elbiselerini çıkarıp odunlara örten Hakîm Ata'nın taşıdığı odunlar tutuşur, Ahmed Yesevî bu davranışından dolayı genç müridine "Hakîm" adını vermiştir (Ali Şîr Nevâî, s. 384). Rivayete göre Hakîm Ata'nın hikmetler söylemeye başlaması bu olaydan sonradır. Bir müddet sonra şeyhinden icâzet-nâme alan Hakîm Ata irşad için Türkis-

tan'ın güneyine doğru devesiyle yola çıkar, Bînevâ beldesine ulaşınca deve yürüyemez olur, bütün gayretlere rağmen tek adım bile atmayan deve sadece bağırmaktadır. Bundan dolayı daha sonra bu beldeye "Bakırgan" (bağırın) adının verildiği rivayet edilir. Çobanlar, Buğra Han'a ait hayvanların otlağı olan bu yöreden Hakîm Ata'yı çıkaramayınca durumu Buğra Han'a bildirirler, ancak Buğra Han, Hakîm Ata'nın Ahmed Yesevî'nin müridi olduğunu öğrenince tavır değiştirir, Anber adlı kızını ona nikâhladığı gibi kendisi de müridi olur. Hakîm Ata irşad hizmetlerine devam ettiği Bakırgan'da vefat etmiş, Akkurgan'a defnedilmiştir. Bugünkü Kongrat şehrinin yakınlarında bulunan kabri meşhur ziyaret yerlerinden biridir. Hakîm Ata'nın Muhammed Hoca, Asgar Hoca ve Hubbî Hoca adlı üç oğlu olmuştur. Özellikle yaşlı kadınlar tarafından çok ziyaret edilen Hubbî Hoca ile ilgili *Hakîm Atâ Kitâbı*'nda nakledilen bilgi ve menkıbeler "Hikâye-i Hubbî Hoca" adıyla ayrı bir risâle haline getirilmiştir (İA, V/1, s. 102).

Hakîm Ata, Ahmed Yesevî'nin Türkler arasındaki en meşhur halifesidir. Ali Şîr Nevâî'nin ifadesiyle, "Onun fevâyidi etrâk arasında meşhurdur" (*Nesâyimü'l-me-habbe*, s. 384). Ahmed Yesevî tarzında sûfiyâne hikmetler yazmak Yesevîliğin bir esası olduğundan Hakîm Ata edebiyat ve sanat bakımından da şeyhine uymuş, onu taklide çalışmıştır. Hakîm Ata, mürşidi kadar olmasa da söylediği hikmetlerle İslâm dinine yeni ısınan Türkler'in dinî-ahlâkî anlayışlarının ilk mimarlarından biri sayılır. "Her geleni Hızır, her geceyi Kadir bil" hikmeti ona ait olduğu gibi, tevazu için söylenen en güzel sözlerden biri olan, "Başkası buğday biz saman, başkası yahşi biz yaman" sözü de onundur (*Reşehât Tercümesi*, s. 15-16). Hakîm Ata'nın halk diliyle söylediği hikmetler Türkler'i dinî-ahlâkî konularda aydınlatmış, Allah ve Peygamber sevgisini aşılamıştır. 122 beyitlik manzum mi'râciyyesi bu alanın ilk Türkçe örneklerindendir.

Hakîm Ata'nın Nakşibendiyye kültüründe de önemli bir yeri vardır. Nakşibendiyye'yi Yeseviyye'nin bir kolu olarak değerlendirenler, Nakşî silsilesindeki sûfilerle Ahmed Yesevî ve Hakîm Ata arasındaki bağa dikkat çekmektedirler. Hakîm Ata'nın en meşhur halifesi Zengî Ata'dır.

Eserleri. Hakîm Ata'ya ait eserlerin eski nüshaları bugüne ulaşmamıştır. Yazılı edebiyatın olduğu kadar sözlü edebiyatın da ortak malı olan bu eserlerin çok

defa değişik yerlerde kültür seviyesi farklı kişilerce istinsah edilmesi nüsha farklarını çoğaltmıştır. Eserlerin XII. yüzyıldan sonra geçirdiği değişiklikler Türk dili tarihi açısından da önemlidir. Hakîm Ata'nın Orta Asya ve özellikle Kuzey Türkleri arasında çok yaygın olan eserleri şunlardır: 1. *Bakırgan Kitabı**. Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet'i* gibi çeşitli zamanlarda yaşamış değişik şairlere ait sûfiyâne şiirler ve ilâhiler mecmuasıdır. Eser, Hakîm Ata'dan başka on dört şaire ait 124 manzume ve sekiz manzum hikâyeyi ihtiva eder. Eserin üslûp ve muhtevası da büyük ölçüde Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'inin tesiri altındadır. Ayrıca *Dîvân-ı Hikmet*'te yer alan mi'râciyye gibi bazı manzumelerin Hakîm Ata'ya ait olduğu bilinmektedir. Eser Kazan'da 1846 ve 1884'te yayımlanmıştır. 2. *Âhir Zaman Kitabı*. Kıyamet âlâmetlerinden bahseden bu küçük eserde Hz. Peygamber'in ümmetinin günahlarını affettirmek için valarıp yakarması canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Eserde gelecekte vuku bulacak bazı olayların kesin tarihlerinin verilmesi, bu bilgileri kabul edenlerle hurafe nazarıyla bakan âlimler arasında XIX. yüzyılda şiddetli tartışmaların meydana gelmesine sebep olmuştur. Kazan'da 1847'de yayımlanan eseri Rus misyoneri papaz E. A. Macov Hristiyanlık inancı açısından tenkit etmiştir (İA, V/1, s. 103). 3. *Hazret-i Meryem Kitabı* (Kazan 1878). Hz. Meryem'in vefatını destan üslûbuyla anlatan sekiz sayfalık eserin en mühim özelliği cehri zikir yapan tarikat mensuplarıncı koro halinde okunmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hakîm Atâ Kitâbı, Kazan 1846; Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, İstanbul 1299, s. 47-56; Hâzinî, *Cevâhirü'l-ebrâr*, İÜ Ktp., TV, nr. 3893, s. 91-100; *Reşehât Tercümesi*, s. 15-16; Ali Şîr Nevâî, *Nesâyimü'l-me-habbe* (nşr. Kemal Eraslan), İstanbul 1979, s. 384; Gulâm Server Lâhûrî, *Hâzinetü'l-aşfiyâ*, Kanpur 1902, I, 534; Cemâleddin Velidî Efendi, *Tatar Edebiyatının Banısı*, Orenburg 1912, s. 87-89; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919), Ankara 1976, s. 172; Ali Rahim – A. Aziz, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan 1922, I, 95-119; Kemal Eraslan, "Hakîm Ata ve Mi'rac-nâmesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sy. 10, Ankara 1979, s. 243-304; Abdurrahman Güzel, "Süleyman Hakîm Atâ'nın Bakırgan Kitabı Üzerine", *TKA*, XXXII/1-2 (1994), s. 195-204; Metin Karaörs, "Kayseri'de Bulunan Bir Dîvân-ı Hikmet Basması", a.e., s. 237-254; R. Rahmeti Arat, "Hakîm Ata", *İA*, V/1, s. 101-103; Günay Alpay, "Hakîm Ata", *EP* (İng.), III, 76; *Özbek Sovyet Ansiklopedisi*, Taşkent 1971-80, X, 403.

MUSTAFA KARA

HÂKİM CAMİİ

Kahire'de
Fâtımî dönemine ait cami.

Yapımı Halife Azîz-Billâh tarafından Ramazan 380'de (990) başlatılan cami ertesi yıl ibadete açılmış, fakat tamamlanması Hâkim-Biemrillâh döneminde gerçekleşmiştir. Daha önce Câmîu'l-hutbe diye anılan yapı bu sebeple onun adını almış, ayrıca el-Câmîu'l-enver ismiyle de tanınmıştır. İlk yapıldığında Kahire kapılarının Bâbülfütûh'un dışında bulunan cami, Vezir Bedr el-Cemâli'nin 1087'de surları tamir ederken genişletmesi sırasında içeri alınmış ve binanın kuzey duvarı sura yaslandırılmıştır. Kaynaklarda Hâkim-Biemrillâh'ın 393 (1003) yılında caminin ikmalini emrettiği, 401'de (1010) minare çevresine koruyucu kule yaptırdığı ve 403 (1013) yılında da iç donanımının tamamlanarak ramazan ayında ibadete açıldığı kaydedilmektedir. Hâkim'in ertesi yıl çeşitli vakıflar tahsis ettiği camii, başta 8 Ağustos 1303 depremi olmak üzere tarih boyunca pek çok tahribata mâruz kalmış ve çeşitli onarımlar görmüştür. Bunların en önemlilerinden biri, depremin ardından o zaman henüz "üstâdüddâr" makamında olan Memlûk Sultanı II. Baybars tarafından 1304'te yaptırılan büyük onarımdır. Cami, buraya birçok yeni vakıf tahsis eden Baybars'tan sonra 1360 yılında Sultan el-Melikü'n-Nâsir Hasan b. Muhammed b. Kalavun, XV. yüzyılda binaya bugün mevcut olmayan bir minare ilâve ettiren bir tâcir ve 1807 yılında mermer bir mihrap yap-

Hâkim Camii'nin planı

